



Helsengandinek li ser Cureyên Vegêranê yên di Folklorê Kurdî da (Destan, Beyt û Vegêranên Strankî)

*Yaşar KAPLAN*¹ 

Received: July 17, 2022

Reviewed: July 29, 2022

Accepted: Aug 12, 2022

Kurte

Di van salên dawîyê xebatên li ser tomarkirin, twijandin û senifandina folklorê kurdî da geşedaneke peyda bûye. Lê belê li dû vê berfirehî û dewlemendîya folklorê kurdî xebatên zanistî yên li dor danasîn, vavartin û diyarkirina tixûbên cureyên edebiyata devkî hêj di asta pêdivî da nîne. Di xebatên li ser folklorê kurdî da babeta ji hemîyan aloztir jêkvavartina hinek cureyan û navlêkirina wan e. Ev alozî taybetî di pênasekirin, navlêkirin û diyarkirina tixûbên cureyên vegêranê (narrative genres) da diyar dibin. Meqseda me ji cureyên vegêranê ew vegêranên kurdî yên helbestkî û helbest-peşan ên dirêj in ku destan, beyt û vegêranên strankî di nava xwe da vedigire. Her çend cureyên vegêranê wekî xwerû helbestkî, xwerû peşan û helbest-peşan dabeş bibin jî em di vê nivîsarê da cihê nadine vegêranên xwerû peşan. Armanca vê xebatê danasina cureyên vegêranê, diyarkirina sinorên wan ên edebî û destnîşankirina taybetmendiyên wan e. Ji bo vê çendê, destan, beyt û vegêranên strankî dê digel hev bêne muqarenekirin, cudahî û wekhevîyên wan dê bêne tesbîtkirin. Herwisa cureyên vegêranê ji aliyê naverok, teşe, îcraker, motif û tema û herêm û hewza çandî ve dê bêne helsengandin.

Peyvê Sereke: Folklor, Beyt, Destan, Vegêrana Strankî, Edebîyata Kurdî ya Devkî

Recommended citation:

Kaplan, Y. (2022). Helsengandinek li ser Cureyên Vegêranê yên di Folklorê Kurdî da (Destan, Beyt û Vegêranên Strankî). *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 273-292, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1144690>

¹Dr. Res. Asst., Hakkari University, Faculty of Theology, History of Religions: yasarkaplan111@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3960-0221>

An Assessment of Narrative Genres in Kurdish Folklore (Epos, Bayt and Narrative Songs) Abstract

In recent years, Kurdish folklore has seen extensive research and significant progress in analysis and classification. However, despite the magnitude and abundance of Kurdish folklore, scientific studies on the definition, differentiation, and determination of literary boundaries in oral literature genres have been inadequate. The most problematic issue in studies on Kurdish folklore has been the identification of specific genres and what to call them. The narrative genres are especially prone to obfuscate definitive genres and literary boundaries. Narrative types are long Kurdish narratives: epos (epic), bayt (with metres), and narrative songs (storytelling). Although the narrative types are divided into plain verse, plain prose, and verse-prose, plain prose is not examined in this article the aim of which is to introduce narrative genres per se, determine their literary boundaries, and reveal their characteristics. For this, the forms of epos, bayt, and narrative songs are compared and their similarities and differences are determined in terms of content, shape, performer, motif, theme, geography, and cultural region.

Key Words: Folklore, Bayt, Epos, Narrative Songs, Kurdish oral literature

Destpêk

Folklorê kurdî ji aliyê şarezayên babetê ve wekî qadeke gelek berfireh û dewlemend tête nasandin. Ev berfirehî û dewlemendîya folklorê bivê nevê di tomarkirin, tesnîfkirin û navlêkirinê da hinek alozîyan bi xwe ra tîne. Heman cure bi navên cuda cuda tête nasandin an jî cureyên ji hev cuda bi yek navî tête îfadekirin. Ev alozî taybetî di pênasekirina cureyên vegêranên dirêj ên helbestkî û helbest-peşan da derdikeve meydanê. Herwisa gelek çarçûmên peyva destanê ji bo her cureyê vegêrana dirêj tête bikarînan. Di vê nivîsarê da armanca me, ji bo diyarkirina tixûbên destan, beyt û vegêranên strankî yên di nava vegêranên kurdî yên menzûm û helbest-peşan ên dirêj da ceribandina tesnîfekê ye. Di vekolînê da rêbaza metin navendî hatîye bikarînan. Lê belê ev rêbaz awayê îcrayê, herêm û hewza çandî derve nahêle.

Folklor ji peyvên folk (gel) û lore (zanîn) pêk tê. Me'naya vê peyvê ya lîteralî "zanîna gel" e. Folklor navê zanistekê ye ku bi rêbaz û teknîkên zanistî li ser çanda gelekî an jî deverekê vekolînan dike, hêmanên çandê berhev dike, wan divavêre, digel ên di berawird dike, wan şîrove dike û di dawiyê da digehe sentezekê (Babayiğit, 2020; Karacan & Babayiğit, 2017; Keskin, 2019: 23, 52). Di kurdî da li şûna folklorê peyvên wekî *zargotin*, *kelepor* û *gelnasî* tête

bikarînan. Peyva folklorê wekî navê zanistekê cara yekemîn ji aliyê William John Thoms ve di 22yê tebaxa sala 1846an da hatîye bikarînan. Bi rastî berî hîngê, bêyî înanê navê folklorê, xebatên li dor babetên folklorê di sedsala 17an da li Ewropayê dest pê kiribûn. Disîplîna folklorê digel pêşveçûnên zanistî, edebî, hunerî û felsefî yên Ewropayê geşedanek baş dîtîye û wekî zanistekê qadfireh û xudan rêbazên taybet kemilîye (Keskin, 2019: 27-48). Piştî folklor wekî zanistekê serbixwe hatîye qebûl kirin, bi Şoreşa Frensî ve geşedanên mezin peyda kirîye. Li dû belavbûna hizrên netewperwerîyê taybetî li nav milletên pêşveçûyî yên wê serdemê da ji bo dîyarkirina tixûbên netewî, îsbatkirina kûrbûna reh û rîşalên etnîkî û komkirina materyalên çandî yên maddî û me'newî roleke ber bi çav gêraye.

Folklor ne tenê di nava milletên pêşveçûyî da li kar bû. Herwisa milletên tûşî nemanê bûyî jî bi xêra xebatên folklorîk şîyan xwe ji nû ve saz bikin. Derbarê vê çendê da nimûna herî baş, finî û destana wan ya bi navê *Kalevala* ye. Elias Lönnrot (1802-1884) di navbera salên 1829-1849ê da pasaj û varyantên vê destanê li nava finîyan da berhev kirin û paşî ew destan ji nû ve saz kir. Piştî vê çendê Fînlândiyaya jibîrbûyî û millete belav û tûşî bişavtinê bûyî bi saya vê destanê li xwe vedigere û ji mirinê xilas dibe. (Hikmet, 2015: 21-42). Xebatên folklorê bi tenê di nava sînorên Rojava da neman. Di demeke kurt da di aliyên dî yên dinyayê jî belav bû. Pîranîya xebatên folklorê yên derveyî cîhana Rojava, taybetî li ser milletên bê dewlet, berê di bin sîwana Rojhilatnasîyê (Oryantalîzmê) da belav bûn. Xebatên derbarê folklorê kurdan jî bi heman rengî di dawîya sedsala 18an ve dest pê kirîye. Di serî da pîranîya van xebatkaran misyoner bûn. Piştî nîva sedsala 19an, van xebatan wererek baş peyda kir û herwisa desteke folklorên kurd bi xwe jî derkeftin meydanê (Keskin, 2019: 80-120). Yek ji wan Mela Mehmudê Bayezîdî (1799-1867) ye ku -bi piştgîrîya Aleksander Jaba- di warê çand û folklorê kurdî de xebatên gelek hêja kirine. Adat û Rusûmatnameê Ekradiye, Camîeya Rîsaleyan û Hîkayetan Bi Kurmancî du berhemên sereke yên Bazîdî ne. Peter Lerch, di sala 1857-58an de derbarê çîrok û meselokên kurdan de berhemeke ku ji du cildan pêk tê çap kiriye (Çifçi, 2020: 192). Di xebatên folklorê kurdî tiştê balkêş xurtbûna folklorê kurdî bû. Folklorên bîyanî û xuyanî her çî gava suhbet li folklorê kurdî vedibe bi yekdemî dewlemendbûna folklorê kurdî teqez dikin (Pertev, 2015: 16; Resûl, 2010: 13-14). Xebatên zanistî yên li ser destan, beyt an jî vegêranên strankî ku di nava xebatên folklorê da cihekî girîng digirin, di sedsala 19an da geş bûne. Taybetî xebata li ser destana *Kalavelayê* ji bo milletên dî bûye îlhameke mezin. Çunkî girîngîya destanê di avakirina nasname netewî da roleke muhîm gêraye. Her di wê sedsalê da xebatên tomarkirina destan, beyt û vegêranên helbestkî/strankî yên kurdî jî dest pê kirîye. Ev xebat, berê ji aliyê rojhilatnasên wekî Albert Socin, Eugen Prym, Hugo Makas, Albert von Le Coq, Oscar Mann, Roger Lescot J. S. Musaelyan, A. Christensen ve hatine kirin. Lê her di wê demê da Mela Mehmudê Bazîdî jî dest bi komkirin û nivîsîna wê cureyê kirîye. Paşê di serî da Kurdên Qafqasyayê û paşî jî deverên dî yên Kurdistanê ev cure xebat hatine berdeham kirin (Çalıştiran, 2015).

1. Pênaseya Destan, Beyt û Vegêranên Strankî

Cureyên vegêranê (narrative genres) di bin sê beşan da têne komkirin: helbestkî, pexşanî û helbest-pexşanî. Di çarçova nivîsara me da dê li ser curên helbestkî û helbest-pexşanî bête rawestan û beşa xwerû pexşan dê li derveyî nivîsarê bête hêlan. Di vekolînên derbarê folklorê da mijara herî zehmet pênasekirin û dîyarkirina tixûbên cureyên vegêran an jî formên devkî ye. Ev zehmetî di folklorê kurdî da heta niha nehatîye yekalîkirin û bi rastî jî eve karekî zehmet e. Ev dijwarî ji ber du egeran derdikeve meydana. Ya yekê ew e ku di nava kurdan da heman form çawan bi navên cuda cuda tê nasîn herwisa formên ji hevdû cuda jî gelek caran bi yek navî têne îfadekirin. Mesela ji bo menzûmeya *Zembîlfiroşî* navên wekî beyt, çîrok an jî serpêhatî têne bikarînan. Herwisa ji bo formên ji hev cuda yên wekî *Xecê û Siyamend*, *Mîrza Mihemed* an jî *Şahmaranê* navê çîrokê tê gotin (Hîkmet, 2015: 102). Egera duyê jî nelihevîkirina folkloran a li ser pênase û dîyarkirina cureyên folklorê ye. Ev arîşe di edebiyata devkî ya kurdî da, ji ber kêmbûna xebat û analîzên têr û tesel ên li dû rêbaza zanista folklorê, aloziyan peyda dike. Mesela digelek berhevok û xebatên li ser destanên kurdî da hema hema her cure çîroka menzûm an jî beyt û hekerî gelêrî wekî destan hatine binavkirin (Keskin, 2019: 178, 188, 195-197). Lewra ji bo dîyarkirina navê rastîn û sînorên her cureyekî vegêrana folklorê kurdî, hewceyî xebatên berfirehtir û kûrtir heye. Li jêrî bi perspektîva zanistî û meydana dê bi berfirehî li ser pênaseya destan, beyt û vegêranên strankî bête rawestan.

1.1. Pênaseyên Folklorî

Destan, peyweke îranî ye û ji bo cureyê vegêran û vegotinên gelêrî tête bikarînan. Ew, hem motîfên mîtolojîk û hem jî yên efsanewî vedigire. Ev cureyê edebî ji cureyên din zêdetir bi hest, raman û nasnama milletekî ve girêdayî ye (Keskin, 2019: 177; Çalştiran, 2015: 221). Destan di farisî, kurdî û tirkî da me'na hekerî, sergûzeşt, qisse û efsaneyan dide. Peyvên di zimanên rojavayî da beramberî destanê têne bikarînan ji *eposa* (epopoeia) grekî hatine wergirtin. Me'na vê peyvê çîrok, hekerî, kehanet, helbesta qehremanîyê ye. Ev peyv di latînî da bûye *epicus*. Di frensî da peyvên wekî *epopée* û *epique* têne bikarînan û ji vî zimanî derbasî îngilîzî bûne. Di îngilîzî da peyvên wekî *epic*, *epos*, *epope*, *epic poem* bi heman me'nayê têne gotin (Keskin, 2019: 178; Çalştiran, 2015: 222; Oğuz, 2004: 5-6; Yetiş, 1994: 202). Bi çavê Îzzeddîn Mistefa Resûl destan, epos û poem heman me'nayê didin û epos di edebiyata rojhilatê da cihê destan, mesnewî, beyt û çîrokan tête bikarînan. Bi çavê wî destan berhemê honandî ya çîroka sîrûştî ye (Resûl, 2010: 31, 33-34). Bi giştî ji pênaseyên destanê tête têgehiştin ku divê destan hêmanên wekî qehremanî û lehengî, kes û rûdanên derasayî, hesta netewî, dînî an 'eşîrî di nava xwe da vehewîne. Ji alîyê teşeyî, her çend nimûneyên pexşanî hebin jî, destan pîranî yan menzûm in yan jî menzûm-pexşan in. Herwisa destan divê ji alîyê dahênerî ve jî gelêrî be (Karasoy, 2012:

155). Di destanên gelêrî da divê muheqeq motifên mîtolojîk û efsanewî hebin. Her çend mijarên wekî evîne tê da hebin jî mijarên sereke qehremanî û hemaset e. Di hîssiyata guhdaran hesteke hemasî tete afirandin û dibe pişkek ji nasnameya netewî (Keskin, 2019: 177, 187-189).

Beyt jî cureyekî edebî ye kurdî ye. Ev peyve bi ‘eslê xwe ‘erebî ye û me’na wê mal, xîvet, ode, mesken û qonax e. Di edebiyata ‘erebî da ji bo pênasekirina biçûktirîn hêmanê helbestê tete bikarînan. Ji du ristên (hevok) hevqafiye pêk tê (Çetin, 1992: 66). Lê belê di edebiyata kurdî ya gelêrî da me’neyeka cuda wergirtîye û bûye navê cureyekî edebî ye folklorê ku ev cure hem di kurmancîya xwarê (sorani) û hem jî di kurmancîya jorî da gelek belav e. Bi çavê Hassanpour, beyt, cureyekî hunera folklorê ya kurdî ye ku dişibe *destan* û *hekayêtên* tirkên azerî, *balladên* ingilîz û îskoçan, *vîseye* danîmarkîyan, *romansa* îspanîyan û *bylîna* rûsan. Li dû pênaseya wî ya beytê, ew vegêrana bi devkî ya hekayet an jî serhatîyekê ye ku an bi temamî strankî tete vegotin an jî ew lêkdanek e ji stirînê û ji axaftina pexşankî pêk hatî. Beyt bi karaktera xwe ya hekayetkirinê û dirêjbûna xwe ve ji stranên lirîk yên folklorê kurdî cuda dibe. Herwisa bi strîna forma helbestkî ve jî ji çîrok û serhatîyan cuda dibe (Hassanpour, 1989). Bi dîtina Qadir Fetahê Qazî peyva beytê ji peyvên *be-yad* hatîye çekirin û yadkirin û bîranîna kesekî an jî rûdanekê ye. Bi borîna demê ra hêdî hêdî stran lê hatine zêdekirin û bûye beyt. Ew îfade dike ku di edebiyata folklorê ya milletên di yên îranî û taybetî edebiyata klasîk ya farisî da beyt wekî beşek an jî parçeyek ji şî’rê hatîye behskirin. Beyt, ne tenê ji bo du ristên mesnewîyê herwisa bo şî’r, çarîne, xezel û qit’a jî dihate bikarînan. Lê belê di kurdî da beyt bûye cureyeke şî’rî taybet û bi kêşa birgî (kîteyî) ye ku bi deng û awaz tete gotin û naveroka wê divê behsê rûdanekê an jî serhatîyekê bike. (Qazî, 2009: 5). Taybetîya vê cureyê, bi rengekî hozankî gotin û vehandin e. Dibe ku hinek beytan nivîserên wan ên dîyar hebin. Lê belê piranîya wan anonîm in û jiber hatine veguhastin. Ji ber hindê vegêrana beytan deverekê bo devera di guhorîn çekirine û bi borîna demî ve şewazê vegotinê hatîye guhorîn (Abdullah, 2002: 7). Yasîn Hesên Goran destan û beytan yek cure qebûl dike û balê dikêşe ser alîyekî destanan. Bi dîtina wî destan sergûzeştî rûdaneke rasteqînî ye û mêjûya milletekî tê da dîyar dibe (Goran, 2011: 5).

Cureya ku em dê niha behs bikin, em wekî vegêrana strankî bi nav dikin û wê beramberî *folk romanca* ingilîzî û *halk hikâyeleri* (hekayêtên gelêrî) ya tirkî bi kar tînin. Wisa tê qebûlkirin ku ev cure piştî destanan derkeftine meydanê û hem nimûneyên helbestkî hem jî yên pexşanî hene. Herwisa motifên di mît, efsane, destan û çîrokan da heyî di nava vê cureyê da jî hene (Keskin, 2019: 191-192). Lê belê divê em vê çendê ber çavan bigirin ku di folklorê kurdî da hekayêtên tenê bi pexşanî tene vegotin cureyekî cuda ye. Vê derê di çarçova destan û beytan da hekayêtên gelêrî yên pexşanî derveyî mijara me ne. Em dê zêdetir li ser vegêranên strankî û yên bi helbest-pexşanî rawestin. Bi rastî di çarçova folklorê kurdî da pênasekirin û dîyarkina taybetîyên vê cureyê karekî zor e. Di hinek vekolînan da avahîsazîya cureya *halk hikâyeleri* ya folklorê tirkî li hinek vegêranên strankî yên folklorê kurdî hatine adaptekirin û ew nimûneyên

vegêranan, wekî hekayetên gelêrî yên tirkî hatine helsengandin. Xebata Michael L. Chyet ya li ser *Mem û Zînê* ji bo vê çendê nimûneyeke baş e. Di vê çarçovê da ew, Mem û Zînê wekî *folk romance* bi nav dixe (Chyet, 1991). Dema *Mem û Zîn* di bin banê hekayetên gelêrî da bête dîtin hîngê dê di binavkirina cureyên folklorê kurdî da alozîyeke mezin peyda bibe. Heke ev boçûne, mingirtî, wekî navlêkirineke rast bête qebûl kirin em dê vegêranên wekî *Xecê û Sîyamend*, *Dewrêşê Evdî û 'Edûlê yên nêzikî Mem û Zînê* û vegêranên wekî *Filîte Quto û 'Elîyê Etmanekî* an jî *Zembûlfiroşî* ku her cureyeke evana taybetîyên xweser hene, çawan dê di bin banekî da kom bikin? Bi min ev tesnîfe zêde di bin karîgerîya vavartina cureyên folklorê tirkî da maye. Herwisa *edebiyata aşiqan* ya folklorê tirkî û *tradisyona dengbêjîyê* ya folklorê kurdî wekî hev têne dîtin. Kurd û tirk her çend cînar û xudan dîrokeke hevpar bin jî di navbera vegêranên folklorîk û îcraya wan da cudahîyên berçav hene. Ji ber vê çendê evê babetê hewceyî bi vekolînên kûrtir û berfirehtir heye.

Heke em kurtî *halk hikayeleri* (hekayetên gelêrî) yên tirkî û *vegêranên strankî* yên kurdî berawird bikin çend cudahîyên sereke derdikevin meydanê. Hekayetên gelêrî yên tirkî bi taybetîya xwe ya hekayetkirinê û serdestbûna pexşanî ve têne pêş. Lê belê beramberî vê çendê vegêranên strankî yên kurdî bi awayê strînê ve xwe zêdetir dîyar dikin. Em dikarin wan wekî stranên dirêj bibînin. Taybetîya vegêranên strankî ya sereke stranbûna wan û taybetîya hekayetên gelêrî yên tirkî hekayetkirina wan e. Ji ber vê taybetîya xwe vegêranên strankî yên kurdî vê gavê jî li nava kurdan da popûler in û ji aliyê xelkî ve têne guhdarî kirin. Her çend vegêrana strankî bi temamî nehête gotin jî çend bendên wê wekî stran têne strîn. Bo nimûne vegêrana *Xecê û Sîyamend* an jî *Genc Xelîl* ji aliyê gelek stranbêj û hunermendan ve heke bi temamî nehête gotin jî çend bendên wê, taybetî bendên dîyalogê yên dawîyê, bi strankî têne vegotin. Lê belê vegêranên gelêrî yên tirkî wekî yên kurdî bi çend benden ve nahên vegotin. Ji ber vê çendê em neşên vegêranên strankî yên kurdî wekî hekayetên gelêrî yên tirkî bibînin.

1.2. Pênaseyên Meydanî

Di meydana folklorê kurdî da ji ber egerên herêmî, zaravî, dînî û çandî ji bo cureyên jorî behs jê hatî kirin gelek navên cuda têne bikarînan. Heke wekî cureyekî vegêranê behsê peyva destanê bête kirin, divê qebûl bikin ku di nava îcrakerên vegêranên gelêrî yên wekî dengbêj, beytbêj, derwêş û qewalan da ev peyv nahête bikarînan û nahête zanîn. Heke kitûmatan ev peyve bihîstibe jî baş nizanin kanê ev peyve li kîjan vegêranê tê. Herwisa civaka kurdî ya klasîk jî vê peyvê bi kar naîne. Lê belê peyvên wekî *beyt*, *çîrok*, *qiset*, *qewl*, *hekayet*, *serhatî* û heta *kilam* û *stran* têne bikarînan. Di meydana folklorê kurdî da tête dîtin ku ev peyv ji bo hemî cureyên navborî bi rehetî tête gotin. Bo nimûne mirov gelek caran rastî navlêkirinên wekî *Beyta Mem û Zînê*, *Çîroka Mem û Zînê*, *Qiseta Mem û Zînê* an jî *Hekayeta Mem û Zînê* tê. Di nav van navlêkirinên meydanê da têgeha ku sînorên wê ji hemîyan dîyartir beyt e. Beytê wekî cureyekî

vegêranê me'nayeke xwe ya taybet heye û dema dibêjin beytbêj çarçoveyê hunera ku ew îcra dike têtê famkirin. Her çend seranserî Kurdistanê an jî derên kurd lê dijîn ji bo cureyê vegêranê navê beytê nehêt bikarînan jî, ew herêmên ku ev peyv tê da heyî, têtê zanîn ku ji vê cureya vegêranê meqsed çî ye. Ev peyv, taybetî li Kurdistana merkezî li deverên wekî Hekarî, Botan, Bahdînan, Soran, Baban, Mukrîyan û derdorên nêzîkî van deran berbelav e. Bi rastî di herêma Serhedê û Berîyê jî, herçend niha kêr jî be, qedîmen peyva beytê dihate bikarînan. Em di berhevokên folklorî yên li Qafqasê û taybetî deqa Mem û Zînê ya Oscar Mann li Rûhayê di sala 1906an da tomar kirî rastî peyva beytê tîn (Cîhanî, 2022: 25, 76). Wekî ji vê çendê dîyar dibe ev cureyê vegêranê hem di nava kurmancan da hem jî di nava soranan da têtê zanîn. Ji bilî ev deverên navborî, taybetî di herêmên kurmancîaxêv yên din da, ev peyve kêr têtê bikarînan. Bo nimûne heke em di vê çarçovê da behsê vegêrana *Zembîlfiroşî* bikin em dê bibînin ku ew derên navlêkirina beytê heyî ji bo dîyarkirina cureyê vegêrana *Zembîlfiroşî* peyva beytê bi kar tînin û wê wekî *Beyta Zembîlfiroşî* bi nav dikin. Lê belê ew derên navlêkirina beytê neyî ji bo *Zembîlfiroşî* navên wekî çîrok, hekayet an jî serhatîya *Zembîlfiroşî* bi kar tînin. Ev çende nahêt wê me'nayê ku herêmên peyva beytê têtê gotin, ji bo hemî vegotinên folklorî vê peyvê bi kar tînin. Bo nimûne her çend *Zembîlfiroş* wekî beyt bête qebûlkirin jî *Cembelîyê Kurê Mîrê Hekaryan û Binefşa Narîn* an jî vegêranên manendî wê wekî beyt nahêne dîtin û ji bo wan, navên wekî çîrok, serhatî, hekayet an jî stran û lawje têne bikarînan. Ji van agahîyan em digehîn wê encamê ku cudahîyek di navbera cureyê beytê û cureyên din da heye. Ev cudahî ne tenê derbarê navlêkirinê da lê ye. Herwisa ji aliyê teşe, naverok û îcrayê ve jî cudahî hene.

Beyt wekî navê cureyekî dînî û edebî an jî folklorî di nava metnên êzidiyan da jî heye. Her çend beyt, piranî digel peyva *qewlê* bête bikarînan û herdû cure wekî metnên dînî bêne pênasekirin jî *qewl* jî beyt an jî cureyên din pîroztir û mezintir têne qebûlkirin. Di *qewlan* da navên dahêneran zêdetir xuya dikin. Metnên wekî *qewl* têne binavkirin piranî peywendî bi babetên dînî, îtîqadî û bawerîyê ve hene (*Qewlê Îmanê û hwd*). Lê belê beyt zêdetir li dor babetên civakî, exlaqî, zuhdî, efsanewî, serhatîyên pêximber û ewlîyan û evînê dizivirin (Reşo, 2004: 182-186; Tanrikulu & Babayiğit, 2021a). Dîsa jî sererayî vê çendê hinek vegêranên ji aliyê naverokê ve nêzîkî beytan ên wekî *Qewlê Cumcume Siltan*, *Qewlê Îbrahîm Xelîl û Nebî Simayîl*, *Qewlê Nûh Pêximber*, *Qewlê Mûsa Pêximber û Xidirê Zêndî* wekî *qewl* hatine binavkirin. Ev rewşê di vegêranên wekî *Sîseban* an jî *Hespê Reş* da jî derdikevin meydanê. Çunkî ev vegêran hem bi navê *qewlê* hem jî bi navê beytê ve têne bikarînan. Bi rastî cureyê beytê çî li nav Kurdên êzidî çî jî li nav Kurdên misilman da peywendîyê xurt bi dînî ve heye ku dê li jêrî li ser bête rawestan.

Ji bilî cureyê vegêranên wekî beyt têne qebûlkirin ji bo vegêranên strankî yên di seranserî Kurdistanê navên wekî çîrok, serhatî, hekayet, qiset û heta stran, kilam an jî lawje bi rehetî têne bikarînan. Bo nimûne ji bo *Keja Gulîsor û Salihê Naso* an jî vegêraneke wekî wê, ew

navên li jorî hatine behskirin, li sahayê hemî têne gotin. Ev realîte her çend ji bo civakê nebe sebebe aloziyan jî, folklornasan mecbur dike ku van vegêranan li dû rêbazên disîplîna folklorê tesnîf bikin û sînoren wan diyar bikin. Mesela heke em vegêrana *Dimdimî* wekî destan, vegêrana *Hetemî* wekî beyt û vegêrana *Binefsa Narîn û Cembelî* wekî vegêrana strankî qebûl bikin gelo em dê vegêrana *Ferx û Sîtîyê* digel kîjan vegêranê hevcure helsengînî? Divê pîvanên me çi bin da ku em vê vegotinê wekî destan, beyt an jî vegêrana strankî qebûl bikin? Bi rastî wekî me li jorî jî behs kirî ev kare çend zehmet be jî mimkûn e. Em li vê derê ji bo safikirina vê babeta aloz û vavartina cureyên vegêranên folklorê kurdî çend krîteran pêşniyaz dikin. Li dû boçûna me divê vegêranên kurdî ji aliyê naverokê, teşeyê, tema, motîf, îcraker, herêm û hewza çandî ve bêne analîzkirin, berawirdkirin û tesnîfkirin. Piştî pêkînanana van xebatan hîngê dê taybetiyên her cureyekî vegêranê diyar bibin û kategorîzekirina cureyan dê hêsan bibe.

2. Ji Alîyê Naverokê ve Vegotinên Kurdî

Di folklorê kurdî da ji aliyê naverokê ve beyt û vegêranên strankî mijarên cur bi cur vedigirin. Lê belê ev mijarane pîranî li ser du babatên sereke têne dabeşkirin: Babetên qehremanî û babetên dildarî (Goran, 2011: 5; Resûl, 2010: 41; Tanrîkulu & Babayiğit, 2021b). Li dû dîtina Îzzeddîn Mistefa Resûl du cure destanên qehremanîyê hene. Cureya yekemîn ew destan e ku wêne û dîmenekî xeyalî tê da serdest e. *Şehnameya Fîrdewsî* wekî nimûneyekî vê cureyê dibîne û lê zêde dike ku mimkûn e ev destan hem bi pexşanî hem jî bi helbestkî ve bête vegêran. Bi ya wî, cureyê duyemîn her çend qehremanî tê da hebe jî wekî cureyê berê xeyalî tê da serdest nîne. Vê cureyê berevajî ya dîn realîst dibîne. Bi dîtina wî gelek çaran lehengê wê kesekî rasteqîn e. Di tehlîla Resûl da ji cureyê yekem bo cureyê duyem xeyalî ber bi rastîyê ve diçe. Ew, beytên kurdî yên tarîxî pîranî nêzikî cureyê duyê dibîne û *Beytî Şerîf Hemewend*, *Bişarê Çeto*, *Emê Gozê* û hwd. wekî nimûne dide (Resûl, 2010: 40-45). Hassanpour naveroka beytan ji vana berfirehtir digire. Bi dîtina wî babetên beytan yên serekî eve ne: Evînen trajîk (*Mem û Zîn*, *Xecê û Sîyamend*, *Şor Mehmûd û Merzingan*), şerên di navbera mîrgehên kurdan û dewletên Osmanî û Safewî (*Dimdim*, *Bapîr Axayê Mangur*), şerên di navbera mîrgeh an 'eşîretên kurdan (*'Ebdullah Xanî Mukrî*), temayên dînî (*Culindî*), hunera balad û jîyana hozanan (*Pîwazan*, *Kalkatî w Kirnal*), pend û nesîhet, pêkenî (*Kur û Kiç*). (Hassanpour, 1989). Bi dîtina me heke naveroka beytan û vegêranên strankî cuda bêne diyarkirin dê baştir bibe. Di herdu curên vegêranê da jî babatên serekî qehremanî û evînen e. Lê belê beyt ji bilî van herdu babetên sereke gelek babatên cudatir û rengîntir vedigirin. Em dikarin naveroka beyt û vegêranên strankî wiha dabeş bikin.

Naveroka Beytan:

- **Qehremanî:** Dimdim, Rustemê Zal.

- **Evîn:** Sînemxan, Las û Xezal. Ferhad û Şîrîn
- **Qisseyên Pêximberan:** Beytên li ser Eyûb, Îbrahîm, Îsmâîl, Yûsif û Zuleyxa, beytên li ser Hz. Muhammed yên wekî Wefatname, Mîracname, Îbrahîmê Kurê Pêximberî.
- **Xezewatname (Cengname):** Sîseban, Kekemîr, Hespê Reş, Hetem, Muhammed Henîfe.
- **Fûtûhatname:** Avdel Êmeran.
- **Zafername:** Beyta Bedirxan, Beyta Birahîmxanê Hekarî.
- **Hagîyografî (Menaqibname):** Şêx 'Ebdulqadir Geylanî, Şêxê Sen'anîyan, Beyta Feqîyê Teyran û Tûmayê Fileh.
- **Eskatolojî:** Beyta Qiyametê, Sekeratê, Beyta Heşrê, Mehdîname, Cumcume Sultan, Miskîno Jaro Ademî.
- **Îrfan û Zuhd:** Zembîlfiroş, Şêxmend, Mîr Mihê.
- **Sîrûşt:** Beyta Biharê, Beyta Aşî, Beyta Kulîlkan, Beyta Xwarinan.
- **Karesat:** Beyta Kulî, Beyta Xelayê.
- **Şerên Navxweyî:** Beyta Kolana Qumrîyê, Heme Teyar.
- **Şerên Derveyî:** Bapîr Axayî Mengûr, Şêx 'Ebdusselam Barzanî.
- **Pêkenî:** Beyta Kêçan, Beyta Mişkan, Feqe û Kîj Mela.
- **Bêperde (Erotîk):**

Naveroka Vegêranên Strankî:

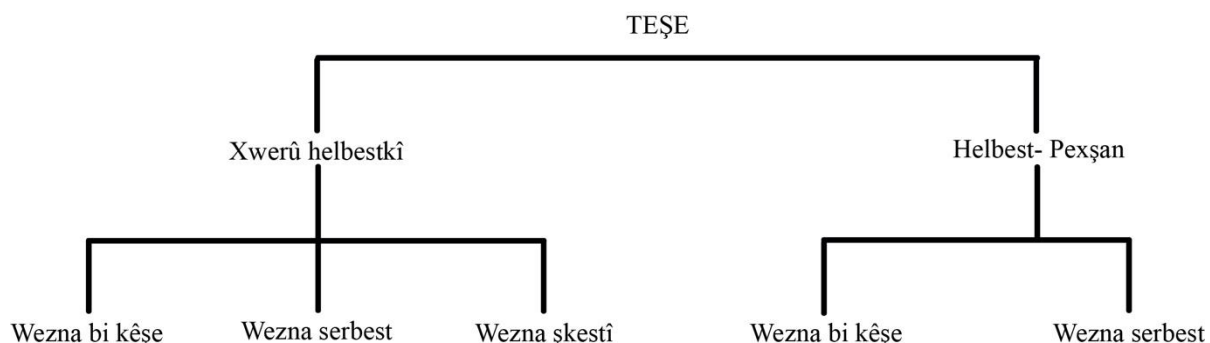
- **Qehremanî:** Filîte Quto û 'Elîyê 'Etmanekî, Ehmedê Şeng, Hemê Mûsê, Ebdurrehmanê Zorbaşî, Osê Zerî, Boz Beg, Hemdîn û Şemdîn û hwd.
- **Evîn:** Xecê û Sîyamend, Le'lixana Goveyî, Binefşa Narîn û Cembelîyê Kurê Mîrê Hekarîyan, Seyrê û Alîyê Mamed, Sêva Hacî, Keja Gulîsor û Salihê Naso, Xerîbo û Gewrê û hwd.

Wekî ji vê tesnîfa me dîyar dibe her çend naveroka vegêranên strankî tenê bi babetên qehremanî û evînî ve sînardar bin jî naveroka beytan gelek dewlementir e û babetên cuda cuda vedigirin. Di beytan da ji bilî qehremanî û evînê babetên dînî, civakî, sîrûştî û tarîxî gelek xurt in. Di nava van babetan da serdestîyeke temayên dînî xuya dike. Beramberî vê çendê di vegêranên strankî da babetên sekûlar zêdetir in. Divê em îşaretê bi vê çendê jî bidin ku hinek nimûneyên beytan, bêyî nivîskarê wan bête dîyarkirin, ji alîyê hinek kesan ve wekî destxet hatine parastin (Qeredaxî, 2008; Şêlazî, 2010; Şêlazî, 2012). Lê belê nivîskîbûna wan çî kêmasîyê nîne anonîmbûna wan. Ji ber ku ew beyt taybetî li derdora medrese, tekya û xaneqayan berbelav bûn û ji alîyê hinek kesan ve bi nivîskî hatine parastin. Herwisa gelek beytên di nava xelkî da belav ji alîyê hinek edîbên klasîk ve serejinû hatine nivîsîn. Em dikarin beytên wekî *Zembîlfiroş*, *Hespê Reş* an jî *Memê Alan* ji bo vê çendê wekî nimûne bînin. Ev çende hêza beytan ya di nava civaka

kurd ya klasîk da eşkera dike. Hassanpour jî balê dikêşe li ser peywendîya zindî ya di navbera edebîyata nivîskî û vegêranên kurdî (ballad) yên anonîm. Ew îfade dike ku gelek helbestvanên klasîk û nivîskarên hevçerx ji bo berhemên xwe, ji repertûara vegêranên kurdî îstifade kirine. Bo nimûne Xanî, *Mem û Zîn* ku bi ‘eslê xwe beyt e kirîye destana netewî ya kurdan. Her çend di balladan da motîfên folklorik yên navneteweyî hebin û bo nimûne yên wekî *Şêxê Sen’anîyan*, *Mîhr û Wefa*, *Leyl û Mecnûn* û *Yûsûf û Zuleyxa* ji edebiyata farisî û ‘erebî hatibine dariştin jî piranîya wan xwemalî ne (Hassanpour, 1989).

3. Ji Alîyê Teşeyê ve Vegêranên Kurdî

Wekî li jorî hatîye îfadekirin her çend di hinekan da qismê vegêrana pexşanî hebe jî piranîya beyt an jî vegêranên strankî, vegotinên menzûm ên dirêj in û bi strankî têne vegotin. Di folklorê kurdî da beyt û vegêranên strankî ji alîyê teşeyê ve du cure ne: Xwerû helbestkî (menzûm) û helbest-pexşan têkel. Di metnên xwerû helbestkî an jî pişka menzûm ya helbest-pexşana têkel da kêş (wezn) û qafîye (serwa) hene. Wekî têtê zanîn wezn, sîstema birîtimkirin û hemahengkirina rêzîk (rist) û malikan (bendan) e. Bi saya weznê hejmara kîteyên rêzîkan hindî hev dibin û eve jî îmkana hemahengbûna malikan pêk tîne. Rêkxistin û lêkdana dangan di her zimanekî da aheng û musîqeyêke taybet çêdike. Kêş û rîtm li dor maweyêke destnîşankirî dizivirin û ji tixûbên xwe derbas nabin, bi hevra ahengekê diafirînin û ev çende menzûmî ji pexşanê cuda dike. Qafîye jî lihevhatina dengên dawîya her rêzîkeke malikê ye. Dubarebûna dangan awazêke taybet ji bo helbestê çêdike û bi harîkarîya kêş û rîtmê ve ahengekê pêk tîne (Nazê, 2012: 131, 135). Beyt û vegêranên strankî yên folklorê kurdî ji alîyê dirêjîya malikan, dirêjîya ristan, qafîye, melodî û lêkdana menzûm û pexşanê ve taybetîyên teşeyî yên cuda nişan didin (Hassanpour, 1989). Lê belê heke nimûneyên berdest li ber çavan bêne girtin em dikarin di beyt û vegêranên strankî da tesnîfeke wiha bikin:



Tablo1: Ji alîyê teşeyê ve tesnîfa vegêranên kurdî

3.1. Xwerû Helbestkî (Menzûm)

Di folklorê kurdî da her çend pîranîya beytan, xwerû helbestkî hatibine honandin jî hinek vegêranên strankî jî bi temamî helbestkî hatine honandin. Menzûmbûna metnekî an jî vegêranekê îşaretê bi hebûna malikên (bendên) ji rêzikên (ristên) cuda pêkhatî û hebûna kêş (wezn) û qafîya (serwa) di wan malik û rêzikan da dike. Di beyt û vegêranên strankî yên berdest da sê cure wezin (kêş) hene. Wezna helbesta kurdî ya gelêrî xwemal e û em dikarin wan wekî wezna bi kêş, wezna serbest û wezna şkestî bi nav bikin.

3.1.1. Wezna Bi Kêş

Beyt û vegêranên kurdî yên bi wezna bi kêş hatine honandin da hejmara kêşên rêzikên her malikêkê hindî hev in û malikên wan ji hevdu cuda û diyar in. Heke ji aliyê rist û malikan ve bêne analîzkirin çawan ku binyatê strana kurdî malika sêrêzî ye herwisa binyatê beyt û vegêranên strankî jî malikên ji sê rêzikan pêkhatî ye (Kaplan, 2019; Abdullah, 2002: 7). Lê belê nimûneyên nivîskî tê ne, taybetî di beyt an jî vegêranên bi devkî hatine parastin û gotin da hinek caran kêş û serwaya beytan tene xerabkirin (Abdullah, 2002: 8; Qazî, 2009: 9). Pîranîya beytan wezna bi kêş û bi qafîye hatine honandin û nimûneyên vegêranên strankî yên bi wezna bi kêş nînin. Beytên wezna bi kêş bi malikên durêzî, sêrêzî, çarrêzî, şeşrêzî û heştêrêzî ve hatine honandin. Lê belê malikên sêrêzî zêdetir in. Nimûneyên malikên durêzî hema tenê di nimûneyên beytên *Rustemê Zal* ên menzûm û taybetî di hinek beytên Soranî yên wekî *Sultan Mehmûd û Heyasî Xas* û *Leyl û Mecnûn* ên bi terzê mesnewîya gelêrî hatine honandin da hene. Em dikarin li jêrî hinek nimûneyên malikan ji bo beytên bi kêş bidin:

Sêrêzî

“Dimdim berê kolayî

Pênsed top pêkve lêdayî

Ber ser berî nehejyayî” (Kela Dimdim), (Kaplan, 2019: 58)

Çarrêzî

“Ravek avêt kûr û mile
Xezalek girt ji nav çile
Kuşt û xwînê vedan cile
Çûn nik babê bi heware” (Yûsûf û Zuleyxa) (Kaplan, 2019: 316)

Şeşrêzî

“Qesra Sînem tê zêr e
Di nîveka behrê da
Ezê çûmê xewasî
Nehingê mezin rê da
Çûm da geh(i)me miradê
Felekê çerxek lê da” (Beyta Sînemxanê), (Kızılkaya, 2000: 126).

Heştrêzî

“Ya seyyîdê ‘Ednanî
Rabe bibe delîle
Xudê got da bizanî
Qasid bi xwe Cibrîl e
Tu here Sîsebanê
Ya Ehmedê xelîl e
Nê kafir wê d’gihanê
Xudê wan b’ket rezîle” (Beyta Sîsebanê) (Şêlazî, 2010: 121).

3.1.2. Wezna Serbest

Wezna serbest, hevdûnegirtina hejmara kîteyên her risteke malikê ye. Yanî hejmara kîteyên her ristikê hindî hev nînin, hinek kurt û hinek dirêj in. Ev wezne taybetîyeke sereke ya vegêran û stranên gazîyê yên kurdî ye. Her çend kîteyên ristên di malikekê da hindî hev nebin jî divê qatên hevdû bin. Bo nimûne heke rista pêşîyê ji sê kîteyan pêk bê, divê hejmara kîteyên ristên di yên heman malikê ji şeş an jî ji neh û ji qatên wê pêk bên. Herwisa hejmara kîteyên malikekê çend bin, divê hejmara kîteyên malikên din ên heman konseptê da jî hind bin. Lê belê pirî caran rîayet bi vê qaîdê nahê kirin. Ji aliyê îcrakerî ve bi dirêjkirin an jî daqurtana dengên ve hejmara kîteyan têne bi qasî hev kirin. Divê em helbesta serbest û wezna serbest tevlihev nekin. Her çend ji aliyê hejmara kîteyan ve serbest be jî muheqeq qafîye heye û kêşeke veşartî tê da raçandîye. Li dû daneyên berdest her çend pîranîya beytan bi wezna bi kêş hatibin honandin jî gelek nimûneyên bi wezna serbest hatine honandin jî hene. Lê belê vegêranên strankî bi yekcarî an bi wezna serbest an jî bi wezna şkestî ve hatine honandin. Li jêrî du nimûneyên malikên di konseptekê ji bo wezna serbest hatine danê ku ya yekê da kêşa xwemalî hatîye parastin û ya duyê da kêşa xwemalî hatîye xerabkirin.

“Keko, ez dê kaxezekê binivîsim ji hubrêo = 16

Ez dê bavême dîwana heqyêo = 11

Ez dê rakem heta roja heşrêo = 11

Ez dê bideme destê Pêximberê Xudêo = 14

Roja heşr û neşrê sed hezar pê têne cihê pêyekî = 17

Li Pêximberê Xudê û her çar yaran dê ji te bikem evê şikayetêo” = 24

“Keko, ez dê kaxezekê reş bikem j’rêngê qudretê = 16

(Ez) dê bavême dîwana heqan(i)yetê = 11

Ez dê rakem ta roja qîyametê = 11

Ez dê bideme destê Pêximberê ummetê = 14

Roja qîyametê sed hezar pê têne cihê pêyekî = 17

Li nik Pêximberê Xudê û her çar yaran dê ji te bikem evê şikayetê” = 24 (Mem û Zîn), (Kaplan, 2019: 177-178).

“Qulingo, qulingê zozana = 9

Tu wê difirî li ber esmana = 10

Were caba Ferxo bibe welatê germiyana = 15

Balavî ye, yê li ser birka serê bîstana” = 14

“Qulingo, qulingê beriyê = 9

Tu wê difirî li bilindiyê = 10

Were caba Ferxo bibe bo Sityê = 12

Balavî ye, yê li ser birka bengê zeviyê” = 14 (Ferx û Sityê), (Kaplan, 2019: 254).

3.1.3. Wezna Şkestî

Wezna şkestî, li ser hev nijandina ristên hevqafiyê ye. Di vî weznî da malik gelek dirêj in, hinek caran bi dehan an jî bi sedan ristan pêk tên. Di vegêranên bi wezna şkestî hatine honandin da, qafiyeyên qalibgirtî yên standart ên wekî *anî, ane, îni, înim, îye, aye* tene bikarînan. Em dikarin vê cureyê qafiyeyê wekî *qafîya nijandî* pênase bikin. Di van vegêranan da taybetî di dawiyê an jî di dîyalogan da malikên wezna serbest ya bi qafiyeyên ne standart tê bikarînan. Ji bo wezna şkestî nimûneya herî baş *Memê Alana Lescot* tomarkirî ye.

“Bajarê Mixribê bajarekî ‘ezîm î pir giran e,

Li ser heft çîyan e.

Li ser sê sed û şêst û şeş qafîyan e.

Her qapîkê li ser sê sed û şêst û şeş walîlixan e.

Her walîlikê li ser sê sed û şêst û şeş midirlixan e.

Timam di destê ‘Eli begê, ‘Emer begê, Elmaz begê de ye, sê biran e.

Xwedîyê tewlê nijda, boşê dewa, xarê mîyan e,

Miftê devê sindoqê zêra barê çel û pênc begîlan e,

Xwedîyê xezîne û defîne giran e,

Xwedîyê sûk û çarçîyan e.” (Memê Alan), (Lescot, 2020).

3.2. Helbest-Pexşan

Vegêrana helbest-pexşan qismen bi axaftina asayî qismen jî bi helbestkî an jî strankî têtê vegotin. Her çend piraniya nimûneyên helbest-pexşanî, vegêranên strankî jî bin hinek beyt jî bi vî terzî têtê vegotin. Di vî terzê vegêranê da serhatî an jî macera piranî bi pexşanî têtê gotin. Lê belê diyalog, coş û hest bi strankî têtê îcrakirin. Wezna serbest an jî wezna şkestî têtê bikarînan. Ji ber ku me li jorê nimûneyên herdû weznan înane hewce nake serejinû nimûneyan bidin.

4. Ji Alîyê Îcrakerî ve Vegêranên Kurdî

Di folklorê kurdî da ji bo kesên bi îcrakirina destan, beyt û vegêranên strankî ve mijûl dibin navên wekî beytbêj, qewal, pîr (dede), derwêş, dengbêj, mitirb, aşûq, neqqal, xoreçir têtê bikarînan (Keskin, 2019: 151-152; Çifçi, 2019: 385). Hinek ji vana tenê vegêranên dînî û hinek jî vegêranên sekûler îcra dikin. Di nav vana da beytbêjan roleke girîng heye. Çunkî ew bi tenê bi îcrakirina beytan ve mijûl dibin û ne şert e ku ew stranên jî bibêjin an jî stranbêj bin. Ji bo beytbêjekî tiştê herî pêdivî, bîr an jî hafîzeyeke bi hêz e. Piraniya beytbêjan nîv-profesyonel bûn. Hem bi cotyarîyê ve hem jî bi beytbêjîyê ve meşxûl dibûn. Wan di malên gundîyan, mizgeftên gundan, li dîwanxaneyên mîr û beg û axayan an jî li çayxaneyên bajar û bajarokan hunera xwe îcra dikirin. Beytbêjan qedrekî mezin hebû û hêmanekî muhîm ê qesr û serayên mîran bûn. Bo nimûne beytbêj ‘Elî Bardeşanî di seraya Ebdurrehman Paşayê Baban (1789-1812) da xizmet kirîye. Gelek beyt bo wî têtê nîsbetkirin. Wisa dihate bawerkirin ku hêza hunera wî ji peywendîyên wî yên digel cinan têtê. Têtê vegêran ku ew ji cinan fêrî beytan bûye. (Hassanpour, 1989). Qewal di êzdîyatîyê da û pîr (dede) jî di ‘elewîyatîyê da hem karên dînî-ayînî pêk tînin hem jî karê vegêranê dikin. Derwêş jî taybetî hem di tekyaya û xaneqayan hem jî di nava civaka kurdên misilman da bi karê vegêrana beytan û qesîdan ve xizmetê dikin. Repertûara dengbêj û mitirbên muzîsyen gelek berfirehtir e û ew hûnerên cuda cuda îcra dikin. Ew taybetî bi hûnera vegêranên strankî ve mijûl bibin jî hemî cure strangotîyê îcra dikin. Aşûq, neqqal û xoreçir pênaseyên lokal in û tenê di hinek deveran da têtê bikarînan.

5. Ji Alîyê Tema û Motîfan ve Vegêranên Kurdî

Di edebîyatê da motif têtê me’na hêmana herî biçûk ya vegêrananê ku her çend bi serê xwe me’na wê nebe jî taybetmendîyê dide mijarên vegêranê. Tema jî di vegêranê da hest û hîs an jî hizr û boçûna ku têtê ragehandin e. Bi rastî babeta tema û motîfan bi serê xwe babeteke gelek

berfireh e. Di çarçova vê gotarê da em dikarin bibêjin ku destan, beyt û vegêranên strankî yên kurdî jî wekî henkûfên xwe yên hemî cihanê gelek tema û motîfên cuda dihewînin. Di navbera destan, beyt û vegêranên strankî ferqa pêşçav çawanîya lehengî ye. Lehengê destanan xudan temsîleke giştî ye û hemî civak xwe tê da dibîne. Beramberî vê çendê di beyt û vegêranên strankî da serhatîya kesayetên dîrokî/civakî ya şexsî têtê veguhastin. Karîgerîya destanan ya li ser civakê jî ya beyt û destanan xurtir e. Guhdarê beyt û vegêranên strankî wekî şexsek dikare xwe di hest û boçûnên lehengî da bibîne. Lê belê civak bi giştî xwe tê da nabîne. Lehengên destanan ne ji rêzê ne û rûdan jî derasayî ne. Lê belê di beyt û vegêranên strankî da ji derasayîbûnê zêdetir mubalexe heye. Beyt û vegêran jî alîyê derasayîbûn û ji alîyê mît, efsane û motîfên antîk ve çend xurt bin ew çend nêzîkî destanê dibin.

6. Ji Alîyê Herêm û Hewza Çandî ve Vegêranên Kurdî

Ji bo baştir nasîna cure û materyalên folklorê kurdî û tesnîfeke bi rêkûpêk derheqê herêm û hewza çandî da serwextbûn gelek muhîm e. Herêma folklorê kurdî mirov dikare li dû zarav û diyalektan an jî civaka kurdî ya deştî û çiyayî, koçer û xwecih, bajarî û gundî, mîrgeh û nemîrgeh tesnîf bike. Heke em di çarçova destan, beyt û vegêranên strankî da meselê helsengînin hîngê em dê ferq û cudahîyên derbarê binavkirin, naverok, şeweyê vegêranê, teşe û gelek alîyên din baştir serwext bibin. Herwisa hewza çandî jî dîyardeyeke gelek muhîm e. Gelek netew, ziman, dîn an jî mezhebên cuda an digel kurdan hevşînor in an jî di nava civaka kurdan da jîyane. Ji vana ziman, çand, şaristanî û folklorê 'ereban, farisan, tirkan, ermenîyan û suryanîyan heta astekê karîgerî li ser folklorê kurdî kirîye. Bo nimûne materyalên folklorî yên hewza kurd û farisan da muheqeq cudahî digel hewza kurd û suryanîyan heye. Ev ferq û cudahî di asta heman nimûneya destan, beyt an jî vegêrana strankî da jî dîyar dibe. Mesela heke em *Memê Alan* ji alîyê teşeyî ve ber çavan bigirîn em dê bibînin ku du versiyonên cuda, xwerû helbestkî û helbest-pexşanî hene. Versiyona pêşîyê li nav civaka kurdî ya deştî, koçer û nemîrgeh da û versiyona duyê li nav civaka kurdî ya çiyayî, xwecih û mîrgeh da belavtir e (Ji bo berawîrkirina herdû versiyonan binerîn (Lescot, 2020: 25-151) û (Kaplan, 2019: 119-180). Li alîyekî wezna şkestî û qafîya nijandî berbelav e û li hemberî vê çendê li alîyê din wezna bi kêş û bi qafîye berbelav e. Herwisa ji alîyê binavkirinê ve jî li dû herêm û hewza çandî cudahî peyda dibin. Bo nimûne beyt, taybetî li herêmên Kurdistanê merkezî di nava kurmanç û soranan da têtê bikarînan (Hassanpour, 1989). Herêmên wekî Hekarî, Bahdînan, Botan, Soran, Baban û Mukrîyan ev navlêkirin belav e. Lê belê hindî jî van deveran dîr bikevin ev navlêkirin kêmbê û nimûneyên li herêmên jorî wekî beyt hatine binavkirin navên cuda cuda werdigirin. Di nava soranan da naveroka beytan berfirehtir e û nimûneyên ku lazim e wekî vegêranên strankî bêne qebûlkirin jî di bin vî banî da têtê komkirin (Qazî, 2007; Goran, 2011). Naveroka vegêranên kurdî li dû cih û şertên jîyanê û rêjeya hebûna sazîyên şaristanîyê yên xasî kurdan cudahî heye. Bo nimûne naveroka hinek vegêranan li zozan û banîyan, berî û germîyanan di nava jîyana koçerî da derbaz dibin. Li hinekan jî mirov xwe di bajar û keleyan, birc û serayan di nava jîyaneke şaristanî û pêşketîtir da dibîne. Hinek nimûne bîr

û bawerî û paşxaneyê kurdî ya antîk baştir derdixin meydanê hinek jî zêde di bin karîgerîya bîr û bawerîyên şaristanîyên cuda da mane.

Encam

Di vê gotarê da ji ceribandina tesnîfekê armanca me, di nava vegêranên kurdî yên menzûm û helbest-peşan ên dirêj da dîyarkirina tixûbên destan, beyt û vegêranên strankî bû. Her çend cureyên vegêranê wekî helbestkî, peşanî û helbest-peşanî di bin sê beşan da bêne komkirin jî me di nivîsarê da cih nedaye vegêranên xwerû peşanî. Ji bo dîyarkirina destan, beyt û vegêranên strankî em tenê li ser nimûneyên helbestkî û helbest-peşanî rawestîyane. Mirov dema li meydana folklorê kurdî dinêre dibîne ku peyva destan nahê bikarînan û ji bo vegêranên menzûm û helbest-peşanî navên wekî *beyt*, *çîrok*, *qiset*, *qewl*, *heket*, *serhatî* û *heta kilam* û *stran* bi rehetî têne bikarînan. Li beramberî vê çendê di xebatên li ser vegêranên kurdî yên gelêrî yên ji aliyê vekolerên bîyanî û xuyanî ve hatine kirin da termên wekî destan, beyt û heketên gelêrî hatine bikarînan. Her çend di navlêkirina beytê da çî arîşe nebe jî, hema çawan lê bê bikarînanê navê destanê ji bo her cureyekê arîşeyê mezin derdixe meydanê. Çunkî ji bo wekî destan qebûlkirina vegêranekê, divê ew vegêran şertên destanbûnê yên navnetewî bi cih bîne. Herwisa bi dîtina me bi navê *vegotinên gelêrî* (folk romance/halk hikâyeleri) tesnîfkirina hinek vegêranên folklorê kurdî ne dirist e. Wisa dîyar e hinek vegêranên kurdî gelek bi servekî li *halk hikâyeleri* yên folklorê tirkî hatine adaptekirin û nimûneyên kurdî, bi tercûmeya navên tirkî û inglîzî ve wekî *vegotinên gelêrî* hatîye helsangandin. Ev navlêkirin zêde di bin bandora vavartina cureyên folklorê tirkî da maye. Lê belê di rastîyê da cudahîyên girîng di navbera herdu curan da heye. Heketên gelêrî yên tirkî bi karektera xwe ya heketkirinê û serdestbûna peşanî ve dîyar e. Lê belê nimûneyên kurdî bi karektera xwe ya stranbûnê ve li pêş in. Ji ber vê karektera xwe, em dikarin wan wekî stranên dirêj bibînin. Lewra ji bo vê cureyê em navê *vegêranên strankî* pêşniyaz dikin. Hîngê di nava folklorê kurdî da cureyên vegêranê yên helbestkî û helbest-peşanî yên dirêj mirov dikare bi sê navan ve dîyar bike: destan, beyt û vegêranên strankî.

Bi dîtina me heke beyt û vegêranên strankî wekî du komên cuda bêne qebûlkirin divê destan ji nava wan herdu koman da bêne helbijartin. Heke bi gotinek din îfade bikin, divê ew nimûneyên şertên destanbûnê bi cih tînin, ji nava herdu koman da bêne helbijartin û di bin banê cureyê destanê da bêne komkirin. Bi vî awayî jêk vavartin û tesnîfkirina cureyên vegêranê yên helbestkî û helbest-peşanî dê hêsantir bibe. Di vê vavartinê da tiştê herî girîng pîvanên destnîşankirina destan, beyt û vegêranên strankî ye. Wekî di nivîsarê da bi berfirehî îşaret pê hatîye danê, van her sê cureyan her yek xudanê hinek taybetî û xweserîyên e ku wan ji hevdu cuda dike. Ji bo dîyarkirina destan, beyt û vegêranên strankî divê ev her sê cure li dû taybetîyên

xwe, ji aliyê naverokê, teşeyê, tema, motîf, îcraker, herêm û hewza çandî ve bêne analîzkirin, berawirdkirin û tesnîfkirin.

Vegêranên kurdî ji aliyê naverokê ve babetên cur bi cur vedigirin. Her çend babetên serekî qehremanî û evîn be jî di beytan da babet gelek rengîntir dibin û babetên dînî, civakî, sîrûştî û tarîxî dikevin tê da. Di beytan da serdestîyeke temayên dînî xuya dike. Beramberî vê çendê di vegêranên strankî da babatên sekûlar zêdetir in. Ji aliyê teşeyê ve di beytan da wezna bi kêş û qafîye û di vegêranên strankî da wezna serbest û wezna şkestî serdesttir e. Herwisa di beytan da gêvilê malikan diyardir e û ew jî du, sê, çar, şeş an heşt ristan pêk tên. Lê di vegêranên strankî da hejmara ristên malikan gelek bi rêkûpêk nînin û an malikên wezna serbest an jî malikên ji rêzeristên dirêj ên bi qafîya nijandî ya qalibgirtî hatîne honandin hene. Di folklorê kurdî da jî bo îcrakerên vegêranan gelek nav tên bikarînan. Hinek ji wan vegêranên dînî û hinek jî zêdetir vegêranên sekûler îcra dikin. Di vegêranên kurdî da gelek motîf û temayên cuda hene. Lehengên destanan ne ji rêzê ne û rûdan jî derasayî ne. Di beyt û vegêranên strankî da jî derasayîbûnê zêdetir mubalexe heye. Beyt û vegêranên strankî ji aliyê derasayîbûn û ji aliyê mît, efsane û motîfên antîk ve çend xurt bin hind nêzikî wekî destan qebûlkirinê dibin. Di tesnîfkirin û destnîşankirina curên vegêranê da karîgerîyeke mezin ya erdnîgarî û hewza çandî ya folklorê kurdî heye. Ji ber vê çendê li dû zarav û diyalektan an jî bi deştî û çiyayî, koçer û xwecih, bajarî û gundî, mîrgeh û nemîrgehbûna civaka kurdî ya klasîk ve tesnîfkirin mimkûn e. Di vê tesnîfê da cihê beyt û vegêranên strankî li kar, xweştir xuya dibin.

Di pênasêya destanê da çend taybetîyên girîng hene. Taybetîya sereke, her çend mînakên pexşanî hebin jî destan vegêranên dirêj in, ji aliyê teşeyê ve menzûm in û ji gotin an rêzikên lihevhatî pêk tên. Xwedîyê ahengeke mûzîkê ne û bi terzê strankî tên vegotin. Taybetîyek din ya girîng, nejrêzêbûna lehengan an jî rûdanê ye. Bi vê taybetîya xwe ve her çend nêzî mît û efsaneyan bibe jî ji wan cuda ye. Herwisa destan xwedî nasnameyeke netewî ye û naveroka wê li ser şer, mîrxasî û qehremanîyê ye. Her çend mijarên wek evînê jî di nav wan da cih bigirin, mijarên sereke yên destanan mîrxasî û hemaset e. Di edebiyata kurdî ya devkî da li ser destanbûna *Kela Dimdim û Xanê Lepzêrîn* konsensûsek heye. Bi dîtina me li dû têgeha destanê ya navnetewî *Memê Alan* û hinek nimûneyên *Rûstemê Zal* jî şertên destanbûnê bi cih tînin.

Jêder

Abdullah, M. (2002). *Beytên kurdî*. Dihok: Weşanxana Spîrêz.

Babayiğit, M. V. (2020). Kürtçe, Türkçe ve İngilizce Atasözlerinde Azim, Başarı, Çalışkanlık, Kararlılık ve Tembellik İfadeleri. *International Journal of Kurdish Studies*, 6(2), 245-257.

- Chyet, M. L. (1991). *And a thornbush sprang up between them, studies on Mem û Zîn, A Kurdish Romance*. Ph.D. Diss., University of California, Berkeley.
- Cîhanî, P. (2022). *Mem û Zîn, berawirdkirina kurmancî û ya hewramî*. Van: Weşanên Peywend.
- Çalıştiran, R. (2015). Lîteratûrek li ser destanên kurdî. R. Pertev (ed.) *Edebîyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratûr-Berawirdî- 1* (221-246). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Çetin, N. M. (1992). Beyit. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 6/66.
- Çifçi, T. (2019). Motîfa Şertdanîne di Kilamên Dengbêjan de. e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 11, 1(23), 383-394.
- Çifçi, T. (2020). Adıyaman Yöresinden Derlenen "Gurrî û Hûtê Kor" Masalının Rus Yapısalcı Metodu Çerçevesinde Analizi. *International Journal of Kurdish Studies*, 6 (2): 182-201.
- Goran, Y. H. (2011). *Pênc destanê kurdewarî*. Hewlêr: Çapxaney Roşinbîrî.
- Hassanpour, A. (1989). Bayt. *Encyclopedia Iranica*. (Dîtin: 02.05.2022), <https://www.iranicaonline.org/articles/bayt-folk-art>
- Hikmet, B. (2015). Li gorî teorîyên nûjen rewşa folklorê kurdî. R. Pertev (ed.) *Edebîyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratûr-Berawirdî- 1* (25-108). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Kızılkaya, M. (2000). *Kayıp diwan*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaplan, Y. (2019). *Beyt û destanên kurdî*. İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Karacan, H., & Babayiğit, M. V. (2017). Türk ve Kürt Dillerinin Sentaks (Sözdizimsel) Karşılaştırması. *Tiydem Yayıncılık*, Editör: Hasan KARACAN, Basım sayısı, 3, 7-31.
- Karasoy, Y. (2012). Destan kavramı. M. G. Bekir Direkçi (Dü.) *Prof. Dr. Yakup Karasoy Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Üzerine Makaleler* (151-160). Konya: Aybil Yayınları.
- Keskin, N. (2019). *Folklor û edebîyata gelêrî*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Lescot, R. (2020). *Memê Alan*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Nazê, B. (2012). *Ferhenga têrmên wêjeyî*. Dihok: Çapxana Hawar.
- Oğuz, M. Ö. (2004). Destan tanımı ve eski türk destanları. *Milli Folklor* 62, 5-7.
- Pertev, R. (2015). Danasîn û rewşa giştî ya xebatên li ser folklor û edebîyata kurdî ya gelêrî. R. Pertev (ed.), *Edebîyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratûr-Berawirdî- 1* (11-24). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Qazî, Q. F. (2007). *Gencîney beytî kurdî*. Hewlêr: Dezgay Çap û Belawkirdinewey Aras.

- Qazî, Q. F. (2009). *Sê beytî folklorîk: Mem û Zîn, Xec û Sîyamend, Ehmedî Şeng*. Hewlêr: Çapxaney Aras.
- Qeredaxî, M. 'E. (2008). *Deqname, beyt û honrawe kurdîyekan*. Hewlêr: Bilawkirawey Aras.
- Reşo, X. C. (2004). *Perin ji edebê dînê êzdîyan* (Cilt 1). Dihok: Weşanxana Spîrêz.
- Resûl, Î. M. (2010). *Lêkolînewey edebî folklorî kurdî*. Hewlêr: Çapxaney Aras.
- Şêlazî, C. M. (2010). *Hindek beytên kurdî ji destnivîsên Mela Mistefa Oremarî*. Dihok: Çapxana Hawar.
- Şêlazî, C. M. (2012). *Sê beytên kurdî di destnivîsa Feq Mihemedê Tuxobî da*. Silêmanî: Enstîtuya Kelepûrê Kurdî.
- Tanrikulu, V., & Babayiğit, M. V. (2021a). Common Mythological Legendary and Religious Heroes in the Divans of Serda and Hesbi. *Kadim Hikmet Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 22–34.
- Tanrikulu, V., & Babayiğit, M.V., (2021b). The Elements of Classical Roman in Jana Gel, *Kurdiname*, 5, p.48-57.
- Yetiş, K. (1994). Destan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 9/202-5.